

בין מרחב דתי לבין מרחב מעמדי: גאוגרפיה של ריבוד בחברה החרדית

לי כהנר

הגאוגרפיה החברתית יכולה לחשוף בפנינו נקודת קצה לניסוחה של תאוריה אפשרית בנוגע לחלוקות המעמדיות והאתניות בחברה החרדית. המחקר בגאוגרפיה החרדית הציג עד כה את הגאוגרפיה ההתבדלותית, והיא הוסברה כתוצר של האופן שבו הפרט החרדי רואה את האידאל שחיי צריכים להתנהל לפיו ועיקרו קיום אורח החיים האדוק והמחמיר הנדרש בהתאם לנהוג בקבוצה החרדית שאותו פרט משתייך אליה. במאמר אצא מנקודת המבט של הגאוגרפיה ההתבדלותית אל עבר ניסוחה של גאוגרפיה חדשה במחקר החברה החרדית, הנותנת מקום לא רק לשיקולים של התבדלות דתית, אלא גם לשיקולים של התבדלות אתנית התופסת מקום בולט בהבניה המעמדית של החברה החרדית בת־זמננו.

מטרתו של מאמר זה היא להציג את התפתחות המבנה המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל ואת ההיררכיה המרחבית הבין־קהילתית בתוך חברה זו. המאמר יתמקד בתהליכים ייחודיים למרחב החרדי מתוך הצגת המונח היררכיה מרחבית בהקשרו החרדי. היררכיה זו תפורק להיררכיה לפי סדרי גודל, להיררכיה פונקציונלית, ובייחוד ליצירתה של ההיררכיה התדמיתית ויצירת הסטטוס של המרחב הנובע מן הדינמיקה החברתית בין תת־קהילות החרדיות השונות. באופן ייחודי תידון התהוותן של ערי הפרוור החרדיות כנדבך

* ד"ר לי כהנר, החוג לגאוגרפיה, מכללת אורנים, קריית טבעון.
דואר אלקטרוני: lee_c@oranim.ac.il

חדש בהיררכיה היישובית החרדית. ערים אלו מציגות "מרחב חדש הומוגני ומסונן" גם בהקשר הסרגטיבי אל מול האוכלוסייה הכללית, אך גם בהקשר הסרגטיבי הפנים-חרדי. המאמר יבחן את המנגנונים ליצירתה ולשימורה של ההיררכיה החברתית הבין-קהילתית במרחב החרדי המתפתח, ותעלה בו השאלה אם בנקודת זמן זו לא טשטשו תהליכי המערביזציה והישראליוציה המתחוללים בחברה החרדית את הגבולות ואת הקווים המנחים שהיו נהוגים עשרות שנים בחברה זו בכל הנוגע ליחסי הגומלין שבין כסף, ייחוס, יוקרה, מעמד ומרחב.

מילות מפתח: התבדלות מרחבית, היררכיה יישובית, חרדים, מעמד, ערי פרוור

בצד דימויה כחברה כיתתית, כלומר בררנית מבחינה חברתית ושוויונית מבחינה כלכלית, חברת הלומדים החרדית היא חברה מעמדית ביסודה. ואולם, המונח "מעמד" כפי שהוא נלמד לרוב, כלומר כנגזר מעמדה כלכלית, שונה בחברה החרדית. בדומה לחברות לא מערביות אחרות, המונח "מעמד" זקוק להגדרה המתאימה למציאות הייחודית שהוא מתארגן בתוכה. מבט בחברות שאינן מערביות מלמד כי יש להתאים את המונח למערכות הערכים, הסמלים ומדידת המרחקים החברתיים, המוצאים מקום בכל חברה (Castells, 1979; Harvey, 1973). אם כך, כמו בכל הגדרה של המונח, קיימת גם כאן, במקרה של החברה החרדית, גישה הגורסת שיש היררכיה של יוקרה, אלא גם היררכיה הנוגעת ממנה (Yiftachel, 1998). אין זו רק היררכיה של יוקרה, אלא גם היררכיה הנוגעת לנגישות למשאבים חומריים וסמליים כאחד, המניבים למעשה את המבנה המעמדי.

הגאוגרפיה החברתית יכולה לחשוף בפנינו נקודת קצה לניסוחה של תאוריה אפשרית בנוגע לחלוקות המעמדיות והאתניות בחברה החרדית. התבוננות מתמשכת בארגון הגאוגרפי-חברתי יכולה ללמד אותנו לא מעט על מונח המעמד בסביבה של חברת הלומדים החרדית. לטענתי, המרחב החרדי מתארגן באופן כיתתי אל מול עולם החוץ, החילוני בעיניו, אך בכל הנוגע למרחב הפנימי, יימצא ארגון מעמדי חברתי ואתני הבנוי בצורה היררכית. עד כה הציג המחקר בגאוגרפיה החרדית את הגאוגרפיה ההתבדלותית וראה בה תוצר של האופן שבו הפרט החרדי רואה את האידאל שחיי צריכים להתנהל לפיו, ועיקרו קיום אורח החיים האדוק והמחמיר הנהוג בקבוצה החרדית שאותו פרט משתייך אליה (צפדיה ופפתחאל, 2004; שלהב, 1991). במאמר זה אצא מנקודת המבט של הגאוגרפיה ההתבדלותית ואשרטט גאוגרפיה חדשה במחקר החברה החרדית, הנותנת מקום לא רק לשיקולים של התבדלות דתית, אלא גם לשיקולים של התבדלות אתנית התופסת מקום בולט בהבניה המעמדית של החברה החרדית בת-זמננו (פלניט, אלפסי ובנסון, 2010; Flint, Benenson, & Alfasi, 2013; Alfasi, Benenson, & Flint-Ashery, 2013).

בבסיס אורח החיים הזה עומדים היכולת לספק את המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי, קיומם של מוסדות חינוך נחשבים וסמיכותו ליתר חברי קבוצתו ולמרכזי הכוח

שלה (ובשאיפה – מובדל ככל הניתן ממרכזי הכוח של החברה הכללית). עובדה זו מביאה לכך שהאידיאל החרדי שונה מן האידיאלים המקובלים בכלל הקבוצות המרכיבות את האוכלוסייה הכללית, ומתוך כך שונים גם מאפייניה של ההיררכיה המרחבית. על כל אלו לא ניתן יהיה לשמור בלא בידול קבוצתי מרחבי מחד גיסא ויצירת מסה קריטית לאותה קבוצה באותו מרחב מאידך גיסא. מנגנונים אחדים – חלקם פורמליים וחלקם בלתי פורמליים – פותחו על-ידי הקבוצות החרדיות על מנת לשמש חסמים לכניסת אוכלוסייה אחרת למרחבן ועל מנת לחזק את הדומיננטיות שלהן במרחב הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. הבולטים שבחסמים אלו הם ועדות האכלוס בערים ובשכונות החרדיות החדשות ותהליכי הקבלה לבתי הספר בהן.

לא יהיה נכון להתעלם באופן מוחלט מזליגתם של אידיאלים חילוניים גם לתוך האוכלוסייה החרדית. עם זאת, אידיאלים אלו אינם משנים ומעצבים את ההיררכיה החרדית, ונדירים המקרים שיש בהם כדי ליצור סיטואציות שהרכב האוכלוסייה בריכוז זה או אחר חורג בהן ממה שניתן היה לצפות לו בעקבות פעילות החסמים האלה. מכך עולה הרושם שאותם אידיאלים חילוניים לא טשטשו לגמרי את הגבולות ואת הקווים המנחים שהיו נהוגים עשרות שנים בחברה החרדית בכל הנוגע ליחסי הגומלין שבין כסף, ייחוס, יוקרה ומעמד, וגם בזאת ידון המאמר.

מטרתו של מאמר זה היא להציג את התפתחות המבנה המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל ואת ההיררכיה המרחבית הבין־קהילתית בתוך חברה זו. המאמר יתמקד בתהליכים ייחודיים למרחב החרדי מתוך הצגת המושג היררכיה מרחבית בהקשרו החרדי – היא תפורק להיררכיה לפי סדרי גודל, להיררכיה פונקציונלית, ובייחוד ליצירתה של ההיררכיה התדמיתית וליצירת הסטטוס של המרחב הנובע מן הדינמיקה החברתית בין תת־קהילות החרדיות השונות. כמו כן תידון במאמר התהוותן של ערי הפרוור החרדיות כנדבך חדש בהיררכיה היישובית החרדית. ערים אלו מציגות "מרחב חדש הומוגני ומסונן" גם בהקשר הסגרגטיבי אל מול האוכלוסייה הכללית וגם בהקשר הסגרגטיבי הפנים־חרדי. בסופו יבחן המאמר את המנגנונים ליצירתה ולשימורה של ההיררכיה החברתית הבין־קהילתית במרחב החרדי המתפתח.

מאפייני ההיררכיה המרחבית החרדית

המבנה ההיררכי והמרחבי של כל חברה מערבית מושתת על עקרונות ועל מנגנונים כלכליים, תרבותיים וחברתיים, המעצבים את המרחב וממצבים את היישובים ואת הריכוזים בו לכדי היררכיה יישובית כללית (Allen & You, 2002; Hall, 2001; Kaplan, Wheeler, & Holloway, 2004; Knox, 2009; Norton, 2004; Pacione, 2001; Wheeler, & Holloway, 2004; Muller, Thrall, & Fik, 1998). אותם עקרונות ומנגנונים תקפים גם בחברה הישראלית הכללית וגם בחברה החרדית. עם זאת, כאשר פורטים כל סוג של היררכיה לעצמו ומתייחסים לכל אחד מן הריכוזים בנפרד, ניתן לראות כי מעבר לקווי הדמיון וההקבלה

שבין העקרונות והמנגנונים בשתי החברות, המאפיינים התרבותיים, התברתיים והפונקציונליים המייחדים את החברה החרדית אכן יוצרים שוני באופי ההיררכיה היישובית ובמשקל הניתן לרכיבי השונים.

היררכיה יישובית כללית מאופיינת על-פי שלושה היבטים שונים מן הרמה הלאומית הכוללנית ביותר, המתייחסת למרכז לעומת פריפריה, ועד הרמה האזורית הפרטנית של כל יישוב ויישוב. שלושת ההיבטים האלה הם היררכיה על-פי סדרי הגודל, היררכיה פונקציונלית והיררכיה תדמיתית, המבטאת את היוקרה המיוחסת לאותו יישוב ומושתתת על תפיסתם של הפרטים בנוגע למקום שהם חיים בו – או היו רוצים לחיות בו – בממדים החומריים, המוסדיים והתרבותיים (גולדהבר, 2007; Knox, 2009). סוג זה של היררכיה היא המעניינת והמשמעותית לדיון במאמר זה.

היררכיית סדרי הגודל מדרגת את היישובים על-פי גודל אוכלוסייתם. גודלו של הריכוז בחברה החרדית הוא תוצר של גורמים אחדים: מיקומו הגאוגרפי, מיקום ההנהגות הרוחניות ומוסדותיהן המרכזיים של קבוצות ליבה בחברה, ההגירה אליו – מתוך שליחות רבנית או מתוך אילוצים חברתיים-כלכליים, המגובים לעתים בהכוונה ממשלתית – ויכולתו של הציבור החי באותו ריכוז לגדול ולהתפתח הן מבחינה מרחבית-פיזית והן בעקבות פעילות של החזרה בתשובה או משיכת קבוצות חרדיות נוספות. גודלם היחסי של הריכוזים החרדיים אל מול הקהילה שכנגד, כאוכלוסיות מיעוט בתוך עיר מעורבת, משפיע באופן ישיר על יכולתם להשיג הישגים עירוניים מחד גיסא וליצור מרחב מגוון לקהילתיים מאידך גיסא, ולכן גם מיוחסת למדד זה חשיבות גדולה בהרבה בהיררכיה היישובית החרדית.

ההיררכיה הפונקציונלית מושתתת על השירותים שיישוב מעניק לעצמו ולריכוזים אחרים, או לחלופין – על השירותים שהוא נאלץ או מבקש לקבל מהם. הפונקציונליות של הריכוז בחברה החרדית היא תוצר של מצאי מוסדות החינוך בו, מצאי החנויות הייעודיות לאוכלוסייה זו בתחומי (חנויות מזון עם הכשר מיוחד, חנויות של לבוש ייחודי, חנויות של תשמישי קדושה ועוד), אפשרויות התעסוקה במקצועות האופייניים לקהילה ומצויים בתחומיה, זמינות קווי התחבורה הציבורית הייעודית אל ריכוז זה וממנו, שירותי הדת הקיימים בו (בתי כנסת, מקוואות, בתי מדרש, רבני קהילה) ושירותי הקהילה הכלליים שהוא מספק (קופת חולים, בנקים, ביטוח לאומי, אולמות אירועים ועוד). כל אלו מדגישים גם כאן את ייחודה של ההיררכיה הפונקציונלית החרדית אל מול מקבילתה הכללית בצורה מובהקת אף יותר מאשר בהיררכיית סדרי הגודל. כאמור, נושא החינוך נתפס בהיררכיה החרדית כחובה דתית, וההקשר התעסוקתי הוא בעל משמעות פחותה בהרבה. בהיררכיה הכללית מיוחסת פחות משמעות למצאי החנויות בשל העדר הגבלות וצרכים מיוחדים ובשל רמת מינוע גבוהה המאפשרת לקבל את השירותים או את המוצרים גם ביישוב שכן. לעומת זאת, רמת המינוע בחברה החרדית נמוכה יחסית, ולכן לתחבורה הציבורית משמעות רבה בחברה זו בשל התלות במשפחה, בקהילה ובמנהיגיה, המחייבת תחבורה ציבורית מסודרת.

ההיררכיה התדמיתית מדרגת את יוקרת המקום, ולעומת ההיררכיות האחרות ניתן פחות לכמת ולמדוד אותה, ובחלקה היא אף תוצר שלהן. היררכיה זו מבוססת על האופן שבו כלל הציבור מתייחס לאותו ריכוז, ויחס זה מאגד מישורים שונים ויוצר היררכיה המושתתת ברובה על תחושות, על רצונות ועל שאיפות. מתוך כך משקלה משמעותי מאוד, ושינויה מצריך משאבים גדולים. תפיסת הריכוז בחברה החרדית היא תוצר קיומם של מוסדות הינוך לבני 17 ומעלה הנמצאים בו (ישיבות "מיר" במודיעין עילית, "תושייה" בתפרח, "נחלת הלויים" בחיפה, המוסדות הגבוהים בבני ברק ובירושלים ועוד), ההרכב החוגי של האוכלוסייה בו (הקהילות הליטאיות והצרות הסידויות הגדולות בריכוזים הגדולים לעומת חוגי שוליים, כמו ברסלב ביבנאל, אשגל באור הגנוז וקהילות גדולות של חוזרים בתשובה בפריפריה הדרומית), הימצאותה של הנהגה רבנית מרכזית בו (בעיקר בירושלים ובבני ברק, אך גם במרכזים של חסידויות שונות, כמו צאנז בנתניה, סארט ויז'ניץ בחיפה וקרטשניף ברחובות), מידת הפתיחות להשפעות החברה הסובבת (כמו הריכוזים בחיפה, בתל אביב ובלוד לעומת השכונות הסגורות בירושלים ובבני ברק או הערים החרדיות ההומוגניות), קיומם של אתרים בעלי משמעות דתית-היסטורית (דוגמת הכותל המערבי וקברי צדיקים) ויכולתו לספק את המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי על מנת לקיים את אורחות חייו.

איור 1: מאפייני ההיררכיה התדמיתית החרדית
מקור: כהנר, 2009

גורמים אלו, המעצבים את יוקרת המקום ואת מיצובו בהיררכיה התדמיתית בעבור הציבור החרדי, הם גם היוצרים את ייחודה של היררכיה זו אל מול ההיררכיה הכללית אף שיש ביניהן נקודות השקה מסוימות. חתך האוכלוסייה הוא גורם משפיע בשתי החברות, אם כי בחברה הכללית ה"גבולות" פתוחים מאוד, ואילו ההשתייכות החוגית והסטראוטיפים המוגדרים לכל חוג בחברה החרדית הם בעלי משקל רב בהרבה (פלינט ועמיתיה, 2010; Alfasi et al., 2013; Flint et al., 2012). הדבר משפיע גם על ההתייחסות לפתיחות לסביבה ולקיום המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי, שאינם מופיעים בעולם המושגים של הפרט בחברה הכללית. הרמה הכלכלית הממוצעת של האוכלוסייה המרכיבה ריכוז זה או אחר היא אחד הגורמים המשפיעים ביותר על תפיסת יוקרתו של אותו מקום בחברה הכללית, אך בחברה החרדית נדיר למצוא התייחסות כלשהי לנושא זה (אם כי תבחין זה נמצא כיום בתהליך של שינוי מסוים). לעומת זאת, בהיררכיה החרדית יש משקל רב, כאמור, להימצאותם של מוסדות לימוד יוקרתיים ביישוב עד כדי הקמת קהילות חדשות סביב מוסד מסוים ואף הצדקת קיומו של ריכוז חרדי אך ורק בזכות המוסד המצוי בתחומו. מוטיבציה מן הסוג הזה לא ניתן למצוא בהיררכיה התפיסתית של החברה הכללית.

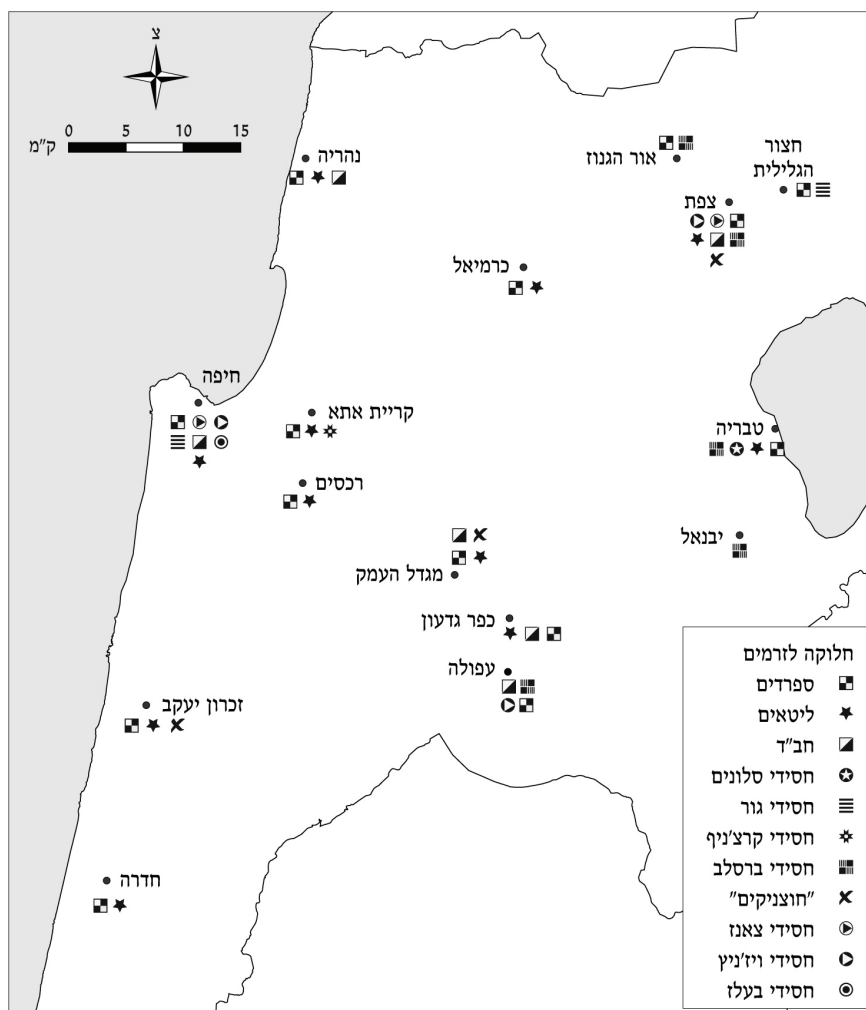
חשוב לציין בהקשר זה כי במערכת עירונית ויישובית מורכבת כמו זו הישראלית (וכמוה גם בכל חברה מערבית אחרת ברמת עיור כה גבוהה) עניין ההיררכיות הופך למורכב ביותר וקשה עוד יותר למדידה. יש ריכוזים מהוויים מוקד תרבותי, אך גם כלכלי ופיננסי, בשעה שאחרים מהוויים מוקד יוקרתי למגורים בלבד, והתרבות או מקורות התעסוקה נצרכים במקום אחר. לעומת זאת, ההיררכיה החרדית מציגה מבנה פשוט יותר וניתן יותר למדידה, אך ייתכן שפשטותו של מבנה זה מתערערת עקב "ההתבדלות המשלימה" (שלהב ופרידמן, 1985; שנל, 2003; Shilhav, 1995; Gonen, 1993). משמעותה של התבדלות זו היא הסתמכותם החלקית (האינסטרומנטלית) של הריכוזים החרדיים על הסביבה הכללית, המוסיפה עוד מדד לסיווג של הריכוז בהיררכיה ומוסיפה לו מעט מן המורכבות המאפיינת את החברה הכללית.

הקבוצות החרדיות ופריסתן במרחב

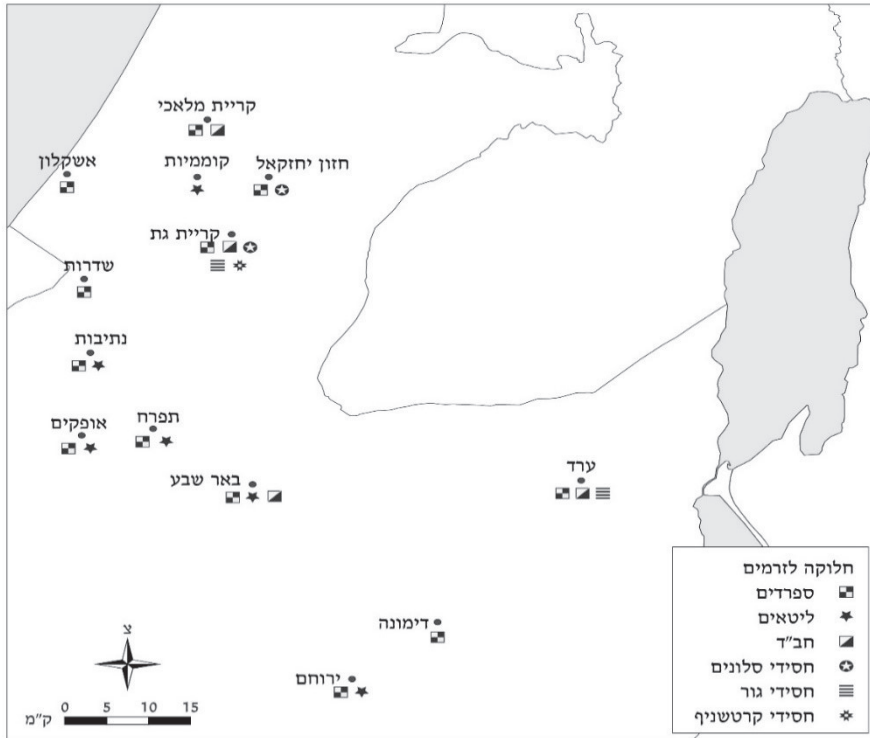
החברה החרדית היא חברה מגוונת המורכבת מקבוצות משנה ומחוגים רבים, שמאפייניהם נחקרו רבות בהקשרים היסטוריים ואנתרופולוגיים (זיכרמן, 2014; ליאון, 2009; פרידמן, 1991; קפלן, 2007; Rothenberg, Tikochinski, Leon, & Cahaner, 2010). במחקר הנוכחי נבחנה הפריסה החרדית המרחבית ברמה הארצית בחלוקה לתת-קבוצות אלו ונדונה השאלה כיצד היא באה לידי ביטוי בהיררכיה המרחבית. פירוט תת-הקבוצות לכל ריכוז וריכוז בפריפריה הצפונית, הדרומית ובמרכז הארץ מוצג באיורים 2, 3 ו-4 בהתאמה ואף מפורט בהרחבה בטבלאות בעבודת המחקר המלאה (כהנר, 2009). זה גם המקום לציין כי החלוקה לצפון, לדרום ולמרכז היא חלוקה בעלת משמעויות רבות

במחקר האוכלוסייה החרדית בישראל – ומכאן גם ההפרדה לשלוש מפות – אך בעלת משמעות מועטה יותר בהקשרים הייחודיים למאמר זה.

ניתן להבחין בשלוש תופעות כמעט מובהקות הנוגעות להרכב הריכוזים השונים: הראשונה היא כי בריכוז גדול ומבוסס – ברמה המרחבית או ברמה הארצית – ניתן לראות ייצוג של קבוצות רבות מאוד בחברה החרדית, וזה אף סימן המעיד על מרכזיות. כך הדבר גם בנוגע לריכוזים החרדיים בירושלים, בבני ברק, באשדוד, בחיפה ובצפת.

איור 2: פריסתן של תתי־קהילות החרדיות בפריפריה הצפונית
 מקור: כהנר, 2009; כהנר, יוזף־אורבך וסופר, 2012 (איור: נגה יוסלביץ')

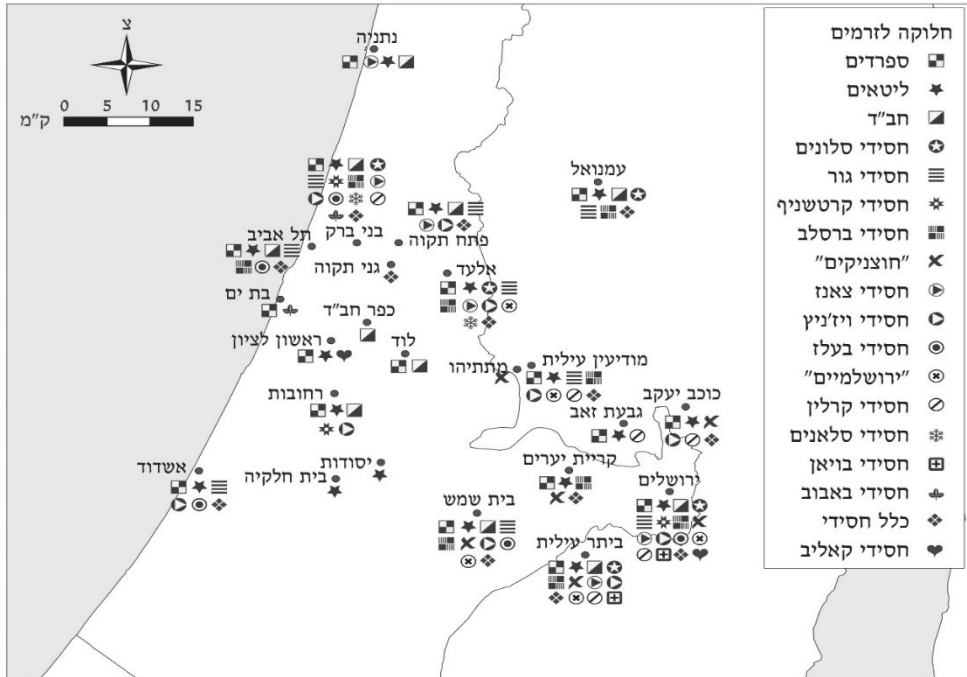

איור 3: פריסתן של תתי־קהילות החרדיות בפריפריה הדרומית
 מקור: כהנר, 2009; כהנר, יוזף־אורבך וסופר, 2012 (איור: נגה יוסלביץ')

התופעה השנייה היא כי לכל אחד מן הריכוזים הבינוניים יש קבוצה המזוהה אתו בשל היותה הקבוצה הגדולה ביותר בו או בשל היותה הקבוצה המקימה או הנותנת את הטון, כמו חסידות קרטשניף ברחובות, הליטאים במודיעין עילית וחסידי גור בערד ובהצור הגלילית. התופעה השלישית היא כי מרבית הריכוזים הקטנים מורכבים מקבוצות שוליים או מקבוצות מיעוט באוכלוסייה החרדית ומכך גם נגזר גודלם, כמו קהילות ברסלב ביבנאל ובאור הגנוז וה"פא"יניקים" ביסודות ובבית חלקיה.

לממצאי הפריסה בחתך הקבוצתי יש חשיבות רבה, ולהשפעתו של ההרכב החוגי של כל ריכוז חרדי קיימים שלושה נדבכים שונים: מיקומה של קבוצת האם שהגרעין שייך אליה, בליבתה או בשוליה של החברה החרדית בישראל, הזיקות בין אוכלוסיית הריכוז החרדי לבין האוכלוסיות בריכוזים אחרים המשתייכות לאותה קבוצת אם ומאפייני הזרם שהיא משתייכת אליו (ליטאים, חסידים או ספרדים), הכוללים גם את יחסו של הגרעין המקים לפעילות ההחזרה בתשובה.

איור 4: פריסתן של תתי־קהילות החרדיות במרכז הארץ
 מקור: כהנר, 2009; כהנר, יוזף־אורבך וסופר, 2012 (איור: נגה יוסלביץ')

בנדבך הראשון, קבוצות ליבה מול קבוצות שוליים, ניתן לזהות בבירור כי אם התמקמו בריכוז החרדי קבוצות עילית, הנחשבות לבעלות מוניטין ולמרכזיות בחברה (אנשי חסידות גדולה ומבוססת או יוצאי ישיבה ליטאית נחשבת), היה הדבר הן גורם משיכה לקבוצות אחרות והן ראש גשר רחב יותר לאוכלוסייתה של הקבוצה שתגיע לריכוז זה. כל אלו השפיעו על קצב התפתחותה של הקהילה ועל השירותים שהיא מעניקה, ומכאן גם על מיקומה בהיררכיה. דוגמאות לכך ניתן לראות, בין השאר, בריכוזים בירושלים, בכני ברק, באשדוד ובמודיעין עילית, וגם בריכוזי השוליים, דוגמת יבנאל.

הנדבך השני הוא הזיקות אל מול ריכוזים חרדיים אחרים, שכן קבוצה גדולה ומבוססת נפוצה גם בריכוזים חרדיים נוספים. הקשר עמם מחייב תשתית מוסדית ותפעולית, שעצם קיומה מעלה את מיקומו של אותו ריכוז בהיררכיה המרחבית. ביטוי לכך ניתן למצוא בקשר שבין קהילת גור בירושלים (החצר המרכזית) לבין קהילותיה

בערד, בקריית גת, בחצור הגלילית, בתל אביב ובבית שמש, או בקשר שבין קהילת ויז'ניץ בבני ברק לבין קהילותיה באלעד, ברחובות, באשדוד ובביתר עילית, והדוגמאות עוד רבות.

לנדבך השלישי, ההשתייכות לזרם הליטאי, החסידי או הספרדי, יש השפעה על מיקומו של הריכוז בהיררכיה בכך שעל פי רוב הקהילות החסידיות (למעט חסידיות חב"ד וברסלב) סגורות יותר וגידולן מתאפשר בעיקר על בסיס החסידים המשתייכים אליהן (כמו בקהילת צאנז נתניה או בקהילות גור בערד ובחצור הגלילית). הקהילות הליטאיות מציבות את הלמדנות בראש סולם החשיבות ובכך פותחות לכאורה את שעריהן בפני כל מי שמעוניין ומסוגל להציג את הכישורים הנדרשים לכך (כמו נתיבות, אופקים, חדרה וכרמיאל). הקהילות הספרדיות סובלות מתדמית נחותה ושלילית, המקושרת גם לריבוי בעלי התשובה והופכת לעתים את עצם קיומן בריכוז החרדי לגורם המוריד את מיקומו בהיררכיה (כמו אלעד, ירוחם, באר שבע ועמנואל). מתוך כך, גם פעילות ההחזרה בתשובה, הקיימת יותר בקהילות החרדיות מסוימות ופחות באחרות, משפיעה על הריכוזים שהן יושבות בהן גם בגידול המספרי, המחזק אותם באופן אובייקטיבי, אך גם בהרכב האוכלוסייה, הנחשב לאיכותי פחות ככל שעולה בו שיעור בעלי התשובה, כדוגמת הריכוזים בצפת, בטבריה, בנתיבות, בקריית מלאכי ובנהריה.

בהיבט הגאוגרפי, הבא לידי ביטוי בפריסתן של תת־הקבוצות החרדיות במרחבים השונים שהוצגה למעלה, הוגדרו מאפיינים ברורים הנוגעים לכל ריכוז. הפריסה המוצגת במפות יכולה להצביע על המשקל הניתן לכל אחד מן הריכוזים החרדיים ככל שהדבר נוגע להיררכיית סדרי הגודל, ואולי אף מאפשרת להניח הנחות באשר להיררכיה הפונקציונלית. מן הפריסה המוצגת במפות ניתן ללמוד גם על ההרכב ההטרונגי (או ההומוגני) של כל ריכוז ואף לגזור ממנו את מעמדו בהיררכיה התדמיתית נכון למועד קבלתה של תמונת מצב זו.

המנגנונים ליצירתו ולשימורו של הריכוז החברתי במרחב החרדי

כאמור, בהקשר של היררכיית היישובים, חתך האוכלוסייה הוא הגורם המשפיע ביותר על מיתוגם, שכן ההשתייכות החוגית והסטראוטיפים המוגדרים לכל חוג בחברה החרדית הם בעלי משקל רב מאוד. עם זאת, ההיררכיה התדמיתית הנובעת מהרכב הקבוצות המוצג בפריסה למעלה אינה בבחינת "יש מאין", ונדרשה אקטיביות על מנת ליצור דווקא הרכב זה. אם כך, כיצד יוצרים "יישוב טוב" או "יישוב נחשב"? כיצד יוצרים מרחב סגור בעל "ניחות פנים־קבוצתי" ברור? ומעת שנוצר, כיצד משמרים – או משפרים – את מעמדו בהיררכיה זו?

הדבר מתבצע בעזרת הסמים פורמליים ובלתי פורמליים: ועדות קבלה ("ועדות אכלוס"), רכישת פרויקטי דיור על־ידי עמותות בעבור אנ"ש (אנשי שלומם), מנגנוני קבלה לבתי ספר ביישוב, מנגנוני קבלה פורמליים ובלתי פורמליים לבתי הכנסת ולבתי

המדרש, שליטה בשוק השכרת הדירות ביישוב, לחץ חברתי על המבקשים למכור או להשכיר דירות ומגגנונים נוספים.

חסמים אלו, שתפקידם לשמור על המעמד החברתי ועל הסטטוס של הריכוזים, נועדו למנוע כניסת ערכים העשויים להביא לשבירת חומות ההתבדלות מן "העולם החיצון" ולשבירת חומות ההתבדלות בין הקבוצות החרדיות. על-פי התפיסה החרדית, ערכים אלו עשויים לחזור מתוך כניסת קבוצות המתויגות כקבוצות שוליים בחברה החרדית.

כאמור, בתוך המרחב הגאוגרפי החרדי יש חלוקה חברתית ומעמדית ברורה בין תת-קבוצות רבות, המייצגות גוונים שונים של האוכלוסייה. הקבוצות האשכנזיות נתפסות כקבוצת עילית, ואילו הקבוצה הספרדית נחשבת קבוצה נחותה יותר. בתוך הזרמים האשכנזיים יש מדרג ברור מי הן הקבוצות החרדיות האליטיסטיות (הליטאים, החסידיות הגדולות) ומי הן קבוצות השוליים בתפיסה החרדית (דוגמת קהילות ברסלב וקהילות חב"ד, שחלק גדול מאוכלוסייתן משתייך לקבוצת בעלי התשובה). ככל שהחברה החרדית גדלה, חלוקה זו נעשית מורכבת יותר ויותר, והחלוקה לשלוש הקבוצות העיקריות המרכיבות את החברה החרדית (ליטאים, חסידים וספרדים) אינה מספיקה. בשנים האחרונות מתפתחים סרגלים נוספים החותכים "לרוחב" את החברה החרדית בין "חרדים מקוריים" לבין "בעלי תשובה", בין "מתונים" לבין "קנאים", בין "חוצניקים" לבין "חרדים צברים" ובין "סגורים" לבין "פתוחים" (מודרניים) (זיכרמן, 2014; זיכרמן וכהנר, 2012; מלאך וכהנר, 2017; פורטנוי, 2007; קפלן, 2007; שלג, 2000). שאלת "פתיחות לעומת סגירות" בדתיות החרדית נוגעת באחד ממאפייני החרדיות, והיא מתבטאת בתחומים כמו תרבות הפנאי, הנופש והתיירות, תרבות הצריכה והמותגים, הלבוש, היחס ללימוד, היציאה לשוק העבודה, הקמת מוסדות חינוך ייחודיים וייתכן שגם בהבקעת "חומות הקדושה". התפתחות זו יוצרת חלוקה חברתית ומעמדית נוספת וברורה בין תת-הקבוצות הרבות, המייצגות גוונים שונים של האוכלוסייה בתוך המרחב הגאוגרפי החרדי ובחלוקתו ההיררכית החברתית.

כך מתואר בריאיון כיצד נתפסת הקבוצה הספרדית בעיני אנשי העילית הליטאית:¹

[...] הספרדים הם "עם שונה" גם בתוך הבית וגם מחוצה לו. מה שמבדיל אותם מהאשכנזים מלבד סדר התפילה, הפלפולים השונים והמסורות הדתיות [...] הוא ההתנהלות המשפחתית, ההתנהלות ברחוב. המסורתיות חזקה יותר – מרבית המשפחות החרדיות בעיר הן בעלות משפחה מסורתית-חילונית [...] כך קורה שלעיר מגיעה יותר אוכלוסייה חילונית לבקר (ברמה לא גבוהה) וזה חושף את הילדים [...]

1 כל הציטוטים במאמר נלקחו מתוך סדרה של ראיונות עומק שנערכו במהלך המחקר. על מנת לשמור על פרטיותם ועל זהותם של המראיינים הם מוצגים בעילום שם.

[...] יש חוליים רבים של התברה המזרחית החילונית גם בקרב התברה הספרדית חרדית – מקרי אלימות, נוער שוליים, חינוך הילדים צעקני יותר [...] הם אלו המביאים את עיקר הנוער הנושר ליישובים החרדיים. באופן כללי מרביתם חוזרים בתשובה [...]

לעומת זאת, הקבוצה "המודרנית" תוארה כך:

[...] מה זה אומר חרדי מודרני? זה אומר להיות מחויב מצד אחד לתורה אבל מצד שני לדעת לקחת מהעולם שבחוץ. אין כזאת הגדרה אבסולוטית למושג "חרדי מודרני". יהיו כאלה שיגידו לך "אני חרדי מודרני", ואתה תסתכל עליהם ותגיד "מה? הוא נראה דוס לחלוטין!" חליפה והכול, ומצד שני, יכול להיות שיהיו כאלה שיגדירו את עצמם "חרדים מודרניים", אבל בתכל'ס הם שבבניקים או "חולצות כחולות", הקשר בינם לבין התורה הוא מקרי בהחלט, והם גם לא ממש מקיימים את כל הקודים ההתנהגותיים המקובלים בחברה החרדית [...]

[...] אני מתגוררת בעיר, בשכונה הנחשבת ל"מודרנית". בקהילה כזאת תראי נשים עם חצאיות קצרות ופאות ארוכות מאוד, אבל הם לא באמת חרדים, בציבור שלנו קוראים להם "חולצות כחולות", כאלה שלא יקפידו על כשרות, לא שהם יאכלו לא כשר, אבל רבנות מספיק להם, טלוויזיה, שומעים מוזיקה עברית ולועזית [...] אבל אף אחד לא אמור לדעת מזה [...] יש אינטרנט בבית וטלפון לא כשר [...] המנהלת של הבת שלך תתקשר להעיר לך אם תלכי עם פאה לא צנועה, אף אחד לא יעיר לך אם את נוסעת לחו"ל או כשאת יוצאת למסעדות [...]

אם כך, כיצד חוסמים אוכלוסיות, הנתפסות "כמסוכנות" למרקם החברתי של הריכוז, מלהיכנס לתוכו? כפי שצוין, שני החסמים העיקריים בכניסה ליישוב הם ועדות האכלוס ותהליכי הקבלה לבתי הספר.

מטרתן של ועדות אכלוס בראייה החרדית היא לשמור על זהות המקום ולמנוע כניסה של חוגים שנויים במחלוקת (דוגמת חב"ד וברסלב), קבוצות אוכלוסייה הנתפסות כדתיות פחות (כמו אוכלוסיית בעלי התשובה או האוכלוסייה הספרדית החרדית) וקבוצות חדשות המהוות איום מבפנים על אורח החיים החרדי, דוגמת הקבוצה האשכנזית המודרנית (המאופיינת ברוב ליטאי ברור).

תפקידן של ועדות אלו הוא לבדוק את האופי הדתי של המבקשים לגור בעיר. הן עושות זאת בדרך של התחקות אחר הרקע המשפחתי, כמו מספר שנות הלימוד ביישיבה של ראש המשפחה, שייכות לחוג מסוים, לחסידות או לרב ידוע וכדומה. מכיוון שהעירייה, כרשות רשמית, אינה רשאית להגביל כל אוכלוסייה מלקנות או לשכור דירה בעיר ולהתגורר בה, נעשה תהליך הסינון על-ידי גוף לא רשמי – "ועדת

האכלוס". מדובר בשניים או בשלושה אנשים ללא מעמד רשמי, הממונים על ידי רבני העיר ושכרם ממומן מתרומות. חברי ועדת האכלוס אינם נחשפים בציבור. חברי הוועדה עומדים בקשר עם קבלנים, מתווכים, מוכרי דירות, משכירי דירות – יוצרי ההיצע של המגורים – ובודקים את הנכנסים. הם יכולים להפעיל אמצעי לחץ על קבלנים ולאליץ אותם להבטיח את מכירת הדירות דרך הוועדה או שיסתכנו בהחרמת הפרויקטים שלהם. באשר למשכירים או למוכרים פרטיים קיים לחץ חברתי בקהילה, הנוצר בתהליכים של פיקוח בלתי פורמלי.

כך סיפר באחד הראיונות תושב עיר חרדית שרצה למכור את דירתו:

[...] רציתי למכור את ביתי בעיר ולעבור לירושלים. מיד רצה השמועה, ואחד אחד הגיעו השכנים וביקשו או יותר נכון אמרו שלא אמכור את הבית לספרדים [...] על מנת לשמור על הצביון הדתי הסגור של הבניין וכן [...] על מנת לא להוריד את ערך הדירות בבניין ואת הביקוש שלו כבניין עם אוכלוסייה אשכנזית, איכותית ואליטיסטית [...]

רותם (2008) ציירה את התמונה הזאת בנוגע למה שהתרחש בביתר עילית בעניין ועדת האכלוס בעיר:

[...] בביתר יש חוק עירוני בלתי כתוב בו במידה ורוצים לרכוש דירה פונים תחילה לוועדת האכלוס, כדי לבקש אישור לקנות דירה. לוח הוועדה מפורסם במקומון ועונים על שאלון חטטני שכולל התייחסות להיסטוריה האישית והמשפחתית שלו ולאורחות חייו. ועדת האכלוס, הפועלת בחשאי ומתפקדת כוועדת קבלה עליונה לעיר, מונתה בשנת 1998 על ידי רבני העיר, האשכנזי והספרדי כדי להגן על ביתר עילית מתופעת נוער השוליים. המשימה המוצהרת של הוועדה לשמור על אופייה החרדי של הקהילה תוך סינון "גורמים לא רצויים". הוועדה צברה כוח והחלה לפסול כל מי שאינו מאנשי שלומה – כלומר ספרדים ובעלי תשובה. הוועדה פעלה להפיכת ביתר לעיר סגורה יותר, חרדית יותר, בעלת צביון ייחודי אשכנזי בעיקר חסידי [...] הפיקוח על הרכב האוכלוסייה נעשה באמצעות שליטה בשוק הדירות בעיר בעזרת מתווכים מקורבים לוועדה שנשמעו לצו הרבנים שנתנו לה גיבוי. הוועדה השתלטה השתלטות בהסכמה הן על הדירות החדשות והן על שוק הדירות מיד שנייה. כל מעבר דירה לביתר וכל תנועה של תושביה בתוך העיר הצריכו אישור מועדת האכלוס, שהייתה חסויה. אלה דאגו לברר את זהות הפונה או את רמת דתיותו. השאלות שנשאלו הן איפה למדת? איפה למדה אישתך? מי הרב שלך? ואיפה אתה רוצה לגור.

את משמעות פעילותה של הוועדה ניתן לראות במרחב היישוב. בשכונה הותיקה יותר, גבעה A, 40% מהמשפחות הן ממוצא מזרחי. אלה משפחות

שהתיישבו בעיר בשנותיה הראשונות לפני מינוי הוועדה. בשכונה B שנבנתה מאוחר יותר רק 14% מהמשפחות הן מזרחיות. השכונה הזו היא גם מבצרה של חסידות בויאן, שלמרות היותה חסידות קטנה צברה כוח רב בביתר. מי שהצליח לעקוף את הוועדה מצא מכשול נוסף בקבלה למוסדות החינוך. לא רק ספרדים נדחו גם חסידים מחסידויות שנויות במחלוקת בחברה החרדית כמו חב"ד וברסלב. תנופת הבנייה בביתר הביאה גם את קבלני הפרויקטים של משרד השיכון לשתף פעולה עם הוועדה. לדברי מקור העוסק בתיווך בעיר, העסקנים המתוכים ששובדים עם הוועדה כרתו ברית עם הקבלנים, ברית שהייתה כלכלית בבסיסה. העסקנים גייסו כספים ושילמו במקום הקבלנים ובכך הבטיחו לעצמם בלעדיות בשיווק הדירות בקרב אנשי שלומם בלבד [...]

באין ועדת אכלוס מסודרת (או אם צריך להצניע את עצם קיומה) נעשים מהלכי הברירה והסינון בעזרת תהליך הרישום למוסדות חינוך בערים אלו. אי-קבלתם של הילדים למוסדות החינוך אינה מאפשרת לזוג ההורים להעתיק את מקום מגוריהם ליישוב חדש או מתייגת אותם כקשורים לאוכלוסייה מסוימת, גם אם הצליחו להיכנס לגור ביישוב. כך סיפרו בראיונות תושבים מן הקבוצה "המודרנית" שילדיהם התקשו להתקבל לבתי ספר בעיר החרדית:

יש בעיר המון בתי ספר, ליותר חזקים אין טעם בכלל לנסות ולהתקבל, כל שנה נפתח בית ספר חדש, אנשים אומרים לעצמם, "למה שיגידו לי מה לעשות?" ונפתח בית ספר יותר מודרני שאליו מגיעות בנות שלא התקבלו לבתי הספר החזקים יותר, שנה אחר כך, כבר יש מספיק בנות בשביל שגם הבית ספר המודרני ייקח רק את החזקות ואז נפתח עוד אחד מודרני [...]

בגלל שאני מופר בקהילה בעיר, הצלחתי שיקבלו את הבן שלי לבית הספר הכי טוב שיש למרות שאנחנו לא ממש עומדים בדרישות של ועדת הקבלה, אנחנו עובדים, יש לנו אינטרנט בבית ולי יש גם פלאפון לא כשר, אין מה לעשות, בעבודה שלי אתה חייב להיות מחובר למיילים, בסוף לא שלחנו אותו לבית הספר הזה, אנחנו לא נמצאים במקום הזה ואין שום סיבה שהוא יגדל כילד סוג ב בעיניים של אלו המחשיבים עצמם חרדים סוג א [...]

[...] בתי הספר ומוסדות החינוך זאת הדרך הכי חזקה לשמור על הנורמות, החברה החרדית היא לא חברה של הלכה היא חברה של נורמות, יש הרבה דברים שהרבנים אומרים, למשל בענייני צניעות, אבל יש נורמות בחברה החרדית והצעירים לא מחויבים לרבנים כמו שזה נראה מבחוץ, העניין הוא שאם בשכונה שלך כולם ככה, מותר לך גם, אבל אתה יודע שבסופו של דבר המבחן יהיה במוסדות החינוך של הילדים, אם תרצה שהילדים שלך יתקבלו למקום טוב, אסור לך לסטות מהנורמה [...]

ערי הפרוור החרדיות החדשות ממחישות בצורה הברורה ביותר את השלכות קיומם או אי-קיומם של מנגנוני היצירה והשימור שנדונו כאן. בערים אלו נוצרה הזדמנות לאוכלוסייה החרדית למנף את הרצון לחיות ליד הדומים לה לא רק ברמה של חברה חרדית המופרדת לחלוטין מאוכלוסייה אחרת לא חרדית, אלא גם בחלוקה לתת-הקבוצות החרדיות בתוך מרחב חדש זה.

אי-קיומה של ועדת אכלוס (כמו בתחילת דרכן של ביתר עילית ועמנואל) או קיומן של ועדות אכלוס אחדות (כמו באלעד) הביאו במידה רבה לירידת ערך הדירות ולמיתוג היישוב כ"פתוח מדי" או כ"לא חרדי מספיק", ולכן כמושך פחות בעיני אוכלוסיית הליבה החרדית, המחפשת איכות חיים (Shoshana & Samimian-Darash, 2014). הגדרה זו כוללת מוסדות חינוך חזקים ואליטיסטיים, אוכלוסייה בעלת גוון חרדי אחיד, מוסדות ציבור, רחובות נקיים מאלימות ומפשעה וכדומה. החתירה ליצירתו או לשימורו של מעמדה הסביר של העיר החרדית תהפוך כל ניסיון למאבק באפליה במגזר החרדי – ויהיה המניע לו נכון וצודק מבחינה הומנית ואתית – לבלתי מוצלח, וועדות האכלוס, כגופים בלתי רשמיים, וכן מוסדות החינוך ימשיכו לברור אוכלוסיות מסוימות שירצו להתקבל למגורים בערים אלו.

עם זאת, ככל שערים אלו הולכות וגדלות, ועל אף תהליכי הסינון, הן הופכות להטרופיות יותר ומאפשרות לקבוצות שונות ומגוונות להשמיע את קולן ("טוב", בעלי תשובה ואחרים). נוכל אפוא לומר שמנגנוני הסינון נשחקים אל מול הגידול הדמוגרפי ואל מול התהליכים החברתיים הפותחים את המרחב החרדי הנבדל וההומוגני שיוצרות ערי הפרוור החרדיות החדשות.

סיכום: שבת אחים גם יחד? יצירתה של "סגרגציה כפולה"

האופי החברתי-תרבותי של הקהילה והמאפיין הכלכלי של משק הבית החרדי מחזקים את הנטייה הטבעית להתקבצות המגורים ואת מאפיין ההתבדלות המרחבית מן החברה הכללית בניסיון לשמר את הזהות החרדית. רוב האוכלוסייה החרדית הוא עירוני, ובצד היישובים והשכונות החרדיות הוותיקות התפתחו בעשורים האחרונים ערים חרדיות חדשות ונבדלות (כהנר ושלמה, 2012). יש הטוענים כי גורם הזהות המאחד היחיד התקף כיום כלפי שלל הזהויות המרכיבות את האוכלוסייה החרדית הוא מרחב המגורים המשותף, המובלעת הסגורה בשכונות ובערים חרדיות. עם זאת, גם בתוך המרחב הגאוגרפי החרדי שוררת חלוקה חברתית, אתנית ומעמדית ברורה בין תת-קבוצות רבות, המייצגות זהויות חברתיות ואידאולוגיות שונות.

נדמה כי החלוקה הפנים-קהילתית, שהייתה מבוססת בעיקרה על החלוקה לשלוש קבוצות העיקריות המרכיבות את החברה החרדית (ליטאים, חסידים וספרדים), איננה מספקת, והיא הולכת ומתפתחת בעקבות השינויים המתחוללים בחברה החרדית בעשורים האחרונים. התפתחות זו יוצרת חלוקה חברתית, אתנית ומעמדית נוספת בין

תת־הקבוצות הרבות, המייצגות גוונים שונים של האוכלוסייה בתוך המרחב הגאוגרפי החרדי ובחלוקתו ההיררכית החברתית. כך לכל קהילה ופלג בחברה החרדית יש פריסה גאוגרפית ייחודית. מיקומן הגאוגרפי של הקהילות השונות אף עיצב והכריע במידת־מה את דמותן ואת תפיסותיהן. אחדות מהן, הנמצאות במגע עם העולם החילוני, לובשות צביון ליברלי יותר ולאומי יותר ומודעות יותר להיבטים של כסף, ייחוס, יוקרה ומעמד. לעומת זאת, קהילות המסוגרות בגטאות החרדיים בערים ובשכונות סגורות יותר, למשל, משמרות תפיסות והשקפות שמרניות וקיצוניות כלפי המערביות, המודרניות, ההשכלה, מדינת ישראל והציונות. כבר היום, וככל שיחלפו השנים, עשויות להיוולד קבוצות נוספות שיהפכו את החברה החרדית למגוונת ולמורכבת יותר, והדבר יבוא לידי ביטוי בייחוד ההיררכי המרחבי הפנים־קהילתי שלה.

ההיררכיה המרחבית החרדית, המורכבת מהיררכיית סדרי הגודל, מהיררכיה פונקציונלית ומהיררכיה תדמיתית, שונה במיוחד מזו הנהוגה בחברה הכללית דווקא בנדבך התדמיתי ומן האופן שבו פועלת החברה החרדית לייצר או לשמר את תדמיתו הנחשבת של ריכוז הממוקם בראשה. הכוונה בכך היא למנגנוני הסינון, ובראשם ועדות האכלוס וועדות הקבלה והרישום לבתי הספר.

הקודים והערכים של מנגנוני הסינון האלה הם כה חזקים, עד כי גם זליגתם של ערכים חילוניים אל החברה החרדית לא הצליחה להניאם מדרכם, והם ממשיכים בפעולתם גם אם היא יוצרת מצבים שיש בהם פרדוקסים פנימיים. בדרך זו, לדוגמה, נוכחותן של קבוצות חרדיות לא נחשבות עלולה להוריד את ערכן הכספי של דירות באותו אזור, אך סכום כסף גדול, היכול להיות משולם תמורת דירה, לא יצליח להכניס אליה אוכלוסייה שמעמדה נחות משל סביבתה. עם זאת, חשוב לציין כי כוחות השוק הפועלים בחברה הכללית אינם מתבטלים לחלוטין בחברה החרדית רק מתוקף היותה בעלת ערכים שונים, ולעתים אף אינם נבדלים מהם בדרך, אלא רק במהות. לדוגמה, מחירי דירות באזורים יוקרתיים גבוהים יותר ממחירי דירות באזורי שוליים. ואולם, הדבר עדיין יהיה בעל רלוונטיות ומשמעות רק לאותו חוג שאנשיו הם המתמודדים על קניית הדירה, הוא החוג המקים את הבית או כבר מתגורר במקום. אם כך, כפי שטענו גם פלינט ועמיתיה (Flint et al., 2012), הגאוגרפיה החרדית נותנת מקום לא רק לשיקולים של התבדלות דתית, אלא גם לשיקולים של התבדלות אתנית התופסת מקום בולט בהבניה המעמדית מרחבית של החברה החרדית.

גישת הסגרגציה המרחבית ככלי לשמירת זהותה של חברה מתבדלת המבוססת על התאגדות מרצון, מדגישה את הרצון לשמור על זהותם ועל תרבותם הייחודית של המיעוטים, ולא על התרחקותם מן החברה המארחת (שיכולים להיות לה קשרים כלכליים אֵתה). יצירתה ושמירתה של התרבות המקורית גורמת להתפתחותם של רשתות מידע חלופיות, מוסדות עצמאיים (מועדונים, מוסדות דת, חינוך ותפילה), תעסוקה, שירותים ומסחר לא פורמליים, כאשר הרווחה החברתית מושגת גם על־ידי

תמיכה הדדית ופיננסית (כהנר, 2009, 2014, 2016, 2018). המאמר מסמן כי טריטוריה היא חלק מן הזהות הקולקטיבית ההופכת לעתים את הקרקע שהיא נמצאת עליה למעין "קרקע קדושה" וסגורה בפני זהות קהילתית מסוימת ובתוכה תת־קהילתיות בחלוקה פנימית אתנית, תרבותית ומעמדית. ככל שזהות המיעוט חזקה יותר, כך הוא יחפש לייצר לעצמו אוטונומיה טריטוריאלית מכוונת ופונקציונלית שגם לה יש השלכות מעמדיות.

מי בתוך "הטריטוריה הקדושה" יכול להגיע אל סמלי הסטטוס והמעמד של הזהות בחלוקתה הפנימית של קבוצת המיעוט, וממי ימנעו את ההגעה והאחזיה בסמלים אלו ובשימוש במרחבים מסוימים? כאמור, קסטלס (Castells, 1979) הציע להתבונן בחברות מתבדלות שאינן מערביות וטען כי המונח מעמד מחייב התאמה למערכות הערכים, הסמלים ומדידת המרחקים החברתיים המוצאות מקום בכל חברה. בנוגע להגדרת המונח מעמד גרס יפתחאל (Yiftachel, 1998) כי במקרה של החברה החרדית יש להשתמש בגישה העוסקת בהיררכיה ובמרחקים החברתיים, התרבותיים והאתניים הנגזרים ממנה. לטענתי, אין מדובר רק בהיררכיה של יוקרה וסטטוס אתני או תרבותי, אלא גם בהיררכיה הנוגעת לנגישות אל משאבים חומריים וסמליים כדבר־מה המניב למעשה את המבנה המעמדי והמרחבי הפנים־קהילתי בחברה החרדית.

הרצון לחיות ליד הדומה והמשותף לי והאפשרות לחזק את הזהות החברתית והתרבותית, במקרה זה החרדית, הם טבעיים וידועים, והם שמובילים לסרגרטיביות גם בתוך מרחביה של האוכלוסייה הכללית. ההיררכיה האתנית והחברתית הברורה בתוך החברה החרדית – שהזהות האשכנזית בראשה וקבוצות השוליים (הזהות המזרחית, בעלי התשובה ואחרות) בתחתיתה – נשמרת. היררכיה זו משפיעה גם על יצירתה ועל קיומה של "קרקע קדושה" (משופעת בתשתיות פיזיות) שיש בה חלוקה מעמדית ברורה: לחלק מן הקהילות בה יש גישה למשאבים החומריים והסמליים "בטריטוריה הקדושה", ולחלק אין גישה כזאת. מהלכי הברירה והסינון בתוך המרחב החרדי משמרים מבנה היררכי זה, הנשמר גם מבחינה אידאולוגית, גם אם הוא נשחק אל מול התהליכים הדמוגרפיים האינטנסיביים המתחוללים בחברה זו ומגובים בתהליכים חברתיים של "פריצת החומות" (זיכרמן וכהנר, 2012; כהנר, 2016, 2018). אם בכל זאת נשאל "האם שבת אחים גם יחד?", הרי שהמרחב החרדי של שנת 2019 – ונדמה שגם המרחב של עשרים השנים הבאות – מציג תשובה של סרגרטיביות מתחזקת הבאה לידי ביטוי ב"סרגרטיביות כפולה" – הן בין חילונים לבין חרדים (בדמות ערי פרוור נבדלות) והן בין החרדים לבין עצמם, על שלל תת־קבוצות, הן ה"קלאסיות" והן המתחדשות, המרכיבות אוכלוסייה זו.

מקורות

- גולדהבר, ר' (2007). התבדלות מרחבית-תפיסתית בחווייה של ערבים ויהודים ביפו. סוגיות חברתיות בישראל, 4, 198-220.
- זיכרמן, ח' (2014). שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' (2009). התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל (עבודת דוקטורט). אוניברסיטת חיפה: החוג לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה.
- כהנר, ל' (2014). בין יסוד התבדלות למגמת מעורבות: דיוקנה המשתנה של החברה החרדית ומקומה במרחב החברה הישראלית. בתוך ר' פדהצור (עורך), מהי זהות ישראלית? (עמ' 25-40). נתניה: המכללה האקדמית.
- כהנר, ל' (2016). מגטו פוליטיקה לגיאו-פוליטיקה: התנחלויות חרדיות בגדה המערבית. תיאוריה וביקורת, 47, 65-87.
- כהנר, ל' (2018). מרחב חברה וקהילה: המבנה המרחבי של הקהילה החרדית בישראל בעידן של שינויים". בתוך י' מרגלית וח' זיכרמן (עורכים), המשפט והחרדים בישראל (עמ' 259-298). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- כהנר, ל', יוזגוף-אורבך, נ' וסופר, א' (2012). חרדים בישראל: מרחב, חברה, קהילה. חיפה: אוניברסיטת חיפה, קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה.
- כהנר, ל' ושלמה, י' (2012). מגטו לפרוור: תמורות במרחב החרדי בישראל. בתוך ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקרה (עמ' 252-272). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ליאון, נ' (2009). חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- מלאך, ג' וכהנר, ל' (2017). נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית? אומדן מספרי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית. תרבות דמוקרטית, 17, 19-52.
- צפדיה, א' ויפתחאל, א' (2004). מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון (עמ' 197-221). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פורטנוי, ח' (2007). אפיון רמת הדתיות באוכלוסייה היהודית על פי זיקה למוסדות חינוך. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- פלינט, ש', אלפסי, נ' ובנסון, י' (2010). דומים ושונים: מיקרו-סגרגציה של חרדים במרכז ירושלים. סוציולוגיה ישראלית, יב, 81-110.
- פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קפלן, ק' (2007). בסוד השיח החרדי. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
רותם, ת' (2008, 8 בפברואר). "אתה לא תגור כאן", הארץ. אוהור מתוך <https://www.aaaretz.co.il/misc/writers/WRITER-1.948>
שלג, י' (2000). הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים:
כתר.
שלהב, י' (1991). עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה. ירושלים: מכון
ירושלים לחקר ישראל.
שלהב, י' ופרידמן, מ' (1985). התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים.
ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
שנל, י' (2003). התבדלות מרחבית בחיי היום-יום: מודל מושגי. מרחבים, 3, 23-48.

- Alfasi, N., Benenson, I., & Flint-Ashery, S. (2013). Between the individual and the community: Residential patterns of the Haredi population in Jerusalem. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(6), 2152-2176.
- Allen, A., & You, N. (2002). *Sustainable urbanization*. London, England: University of London.
- Castells, M. (1979). *The urban question*. London, England: Edward Arnold.
- Gonen, A. (1995). *Between city and suburb*. Aldershot, England: Avebury.
- Flint, S., Benenson, I. & Alfasi, N. (2012). Between friends and strangers: Micro-segregation in a Haredi neighborhood in Jerusalem. *City & Community*, 11(2), 171-197.
- Hall, T. (2001). *Urban geography*. London, England: Routledge.
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city*. London, England: Edward Arnold.
- Kaplan, D., Wheeler, J., & Holloway, S. (2004). *Urban geography*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Knox, P. (2009). *Urban social geography: An introduction*. Harlow, England: Prentice Hall.
- Norton, W. (2004). *Human geography*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Pacione, M. (2001). *Urban geography a global perspective*. London, England: Routledge.
- Rothenberg, N., Tikochinski, S., Leon, N., & Cahaner, L. (2010). *The Haredim in Israel: Background and recommendations for a philanthropic strategy*. Jerusalem: Van Leer Institute.
- Shilhav, Y. (1993). The emergence of Ultra-Orthodox neighborhoods in Israeli urban centers. In E. Ben-Zadok (ed.), *Local community and Israeli state policy* (pp.157-188). New York, NY: State University of New York Press.

- Shoshana, A., & Samimian-Darash, L. (2014). Governing heterogeneous populations: "Separate and unequal" in Israel. *Sociology*, 48(6), 1140-1155.
- Wheeler, J., Muller, P., Thrall, G. I., & Fik, T. (1998). *Economic geography*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Yiftachel, O. (1998). Planning and social control: Exploring the dark side. *Journal of Planning Literature*, 12(4), 395-406.